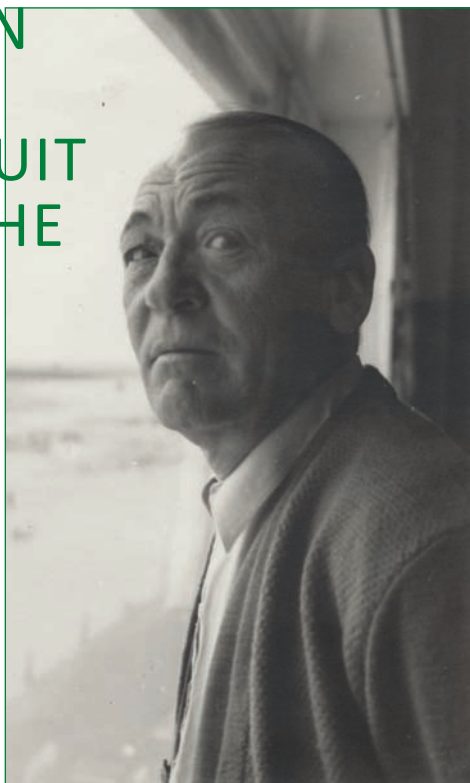

DE UITSLUITING VAN MIJN GROOTVADER FRANS TORREKENS UIT DE KOMMUNISTISCHE PARTIJ VAN BELGIË

In zijn *Du Rouge au Tricolore* beschrijft historicus José Gotovitch hoe een door-gewinterde militant en een handvol van zijn Vlaamse vrienden in december 1945 uit de communistische partij werden gezet. De reden: ze hadden inlichtingen gevraagd over de orders en tegenorders rond de zogenaamde ‘Mars op Brussel’. Het waren geëngageerde intellectuelen, die hun bijdrage hadden geleverd aan het verzet tegen de Duitse bezetter. In *Dacob*, het archief van de communistische partij, kon ik vaststellen dat mijn grootvader Frans Torrekens ook betrokken was bij deze ‘fractiewerking’, en dat hij om die reden werd geweerd uit de partij. Dit artikel schetst de achtergrond van zijn uitsluiting.

Onweer boven Brussel

25 november 1944. Een enorme massa volk verzamelt zich tussen de Hallepoort en de Louizapoort. Tienduizenden koppen, voorafgegaan door spandoeken en vlaggen, trekken op in wat

Frans Torrekens, grootvader van de auteur. (privécollectie Eric Torrekens)

een vreedzame manifestatie lijkt te worden. De hoofdstad is elf weken bevrijd, maar het Duitse leger is nog niet verslagen. Hoewel er veel verzetsstrijders meelopen in deze demonstratie zijn de meesten ongewapend, zoals was opgeroepen. Langzaam zet de mensenzee zich in beweging en gaat ze verder noordwaarts, langs de grote lanen. Het einddoel is de Winterve lodroom van Schaarbeek, waar 15.000 mensen een meeting kunnen bijwonen. Alles verloopt normaal, tot de eerste gelederen van de stoet aan de Wetstraat komen.

Daar zwenkt de betoging onverwachts naar links waardoor honderden mensen in de richting van het parlamentsgebouw beginnen te stappen. Zo betreden de betogers de neutrale zone. Toch veroorzaakt dit nog geen merkbare reactie bij het aanwezige politiekordon. Maar ter hoogte van het Warandepark rijden plotseling enkele zware vrachtwagens van de rijkswacht dwars doorheen de kopgroep. Gewapende rijkswachters komen van overal aangelopen, met de duidelijke opdracht om de manifestanten tegen te houden.

Partizanenleider Louis Van Brussel beschrijft in zijn boek *Partizanen in Vlaanderen* levendig de pijnlijke veldslag die plaatsvindt tussen de attaquerende gendarmes en de door de oorlogsomstandigheden geharde verzetsmensen. Overal is geroep en gehuil te horen, vrachtwagens worden omvergevuurd, het geweer van een rijkswachter wordt afgepakt en op de straatstenen aan stukken geslagen ... In deze chaos verliest een rijkswachtmajoor zijn beheersing en roept hij zijn mannen op om te vuren: 'Verschillende

Op 25 november 1944 was er een grote betoging in Brussel, met veel verzetsstrijders. (privécollectie José Gotovitch)

Andor Berei (ook bekend als P  p  , Denis, Luppe Kasuul, Clavel), ca 1950. (Dacob, Brussel)

Raymond Dispy tijdens een meeting, jaren 1950. (Dacob, Brussel)

mitrailletten schieten op de betogers van wie er onmiddellijk een aantal neervallen terwijl de eerste rijen zich plat op de buik neergooien. “Feu, feu !!”, roept de krankzinnige majoor [...] Men hoorde schieten van op de daken, de mensen begonnen te schreeuwen: Moorde-naars!, iedereen vluchtte naar alle kanten’.¹

Wanneer achteraf aan communistische zijde de balans wordt opgemaakt, maken ze ten onrechte gewag van vier dodelijke slachtoffers. Het officiële communiqué van de regering spreekt over 34 gewonden bij de betogers en 15 bij de ordetroepen.

Wat voorafging

Samen met zijn ministers was eerste minister Pierlot in september 1944 uit Londen teruggekeerd. Hij had meteen zijn regering uitgebreid met vertegenwoordigers van de Kommunistische Partij van België (KPB) en

van het verzet. De regering stelde zich tot taak om het bestuur van het land opnieuw in handen te nemen. De verzetsgroeperingen die op gevaar van eigen leven hadden geholpen om de fascistische troepen uit het land te verdrijven, waren bijzonder alert voor de maatregelen die de regering zou nemen. In overleg met de geallieerde instanties had die immers beslist dat alle verzetsmensen hun wapens moesten inleveren. De compensaties die de verzetslieden daarbij werden aangeboden, waren niet meer dan een doekje voor het bloeden. Kaderleden van het verzet konden weliswaar officier worden in het reguliere leger, maar de gewapende burgers moesten het stellen met een vergoeding van 35 frank   n het verbod om een bezoldigd beroep uit te oefenen. Ze waren ‘veroordeeld om van honger te sterven’ stond te lezen op een affiche, en de pers waarschuwde dat ze ‘toch zullen worden gedemobiliseerd’.²

Edgar Lalmand (met op de achtergrond Jean Terfve), tijdens een congres, jaren 1950. (Dacob, Brussel)

Jean Terfve, 1951. (Dacob, Brussel)

En effectief, de regering liet aan alle muren een officieel bericht aanplakken, waarin stond dat de verzetslieden tegen 19 november hun wapens moesten inleveren in ruil voor een vergoeding. Die eis werd zo kort na de bevrijding door velen als een belediging ervaren. Volgens *De Rode Vaan*, het officiële orgaan van de communistische partij, vond er niet minder dan een reactionaire staatsgreep plaats. Ontwapenen was ondenkbaar nu zelfs de vijfde colonne nog niet was uitgeschakeld. Omdat de communistische ministers zich absoluut niet konden verzoenen met deze regeringsbeslissing, boden ze hun ontslag aan. Zij waren tot de regering toegelaten omdat de communisten een vooraanstaande rol hadden gespeeld in het verzet en ze een aanzienlijke politieke factor waren geworden. Maar nu eerste minister Pierlot tot de demobilisatie van het verzet had besloten, konden ze niet anders dan hun ontslag aanbieden. Daarom

ook riepen de diverse verzetsorganisaties, waaronder het door de communisten gecontroleerde Onafhankelijkheidsfront (OF), hun aanhang op om in Brussel te manifesteren op 25 november 1944.

Net voor de start van deze krachtmeting stonden de vier leden van het KPB-secretariaat bij mekaar ter hoogte van de Louizapoort: de voormalig afgevaardigde van de Komintern in België Andor Bereï (ook bekend onder zijn pseudoniem Clavel), de pas afgetreden communistische minister Raymond Dispy, de secretaris-generaal van de KPB Edgar Lalmand en zijn rechterhand Jean Terfve. Ook de verantwoordelijken van de partizanen – de gewapende arm van het Onafhankelijkheidsfront – en van het Onafhankelijkheidsfront zelf sloten zich bij dit geïmproviseerde overleg aan. De mannen spraken over wat er moest gebeuren. De enorme volkstoeloop had hen allen stoutmoedig

gemaakt. Dit was niet het geschikte moment om naar uitvluchten te zoeken, zo vonden ze. Met zo'n macht zouden ze de regering kunnen doen vallen, en wie weet wat er nog meer mogelijk was?

In oktober 1944 had Lalmand voor het Centraal Comité al gesproken over *'le soulèvement national'*. En in een instructie had hij zich als volgt uitgelaten: 'De regering heeft niet gedaan wat nodig was, en daarom hoeft ze niet te worden gehoorzaamd. Zij toont haar onvermogen en discrediteert België. Het is de voornaamste taak van de KPB om deze regering te vervangen vooraleer ze erin slaagt om het verzet te ontwapenen. Ontwapening betekent "demobilisatie van de massa's", en daardoor vrije baan voor een groot offensief van de reactie. De richtlijnen zijn: het verzet ontwapent niet, formele weigering door het verzet om de wapens af te geven aan de regering-Pierlot'. Daarna had Lalmand de manifestatie van 25 november aangekondigd. En hij had eraan toegevoegd: 'Het is de bedoeling dat de straattegels van de hoofdstad trillen, opdat Pierlot zou vertrekken'.³

De vier leden van het KPB-secretariaat verwachtten niet dat de ordetroepen iets zouden ondernemen bij de confrontatie met een gezamenlijk optreden van de weerstanders. De neutrale zone van de Wetstraat was toen bovendien nog niet zo onschendbaar als ze later zou worden. Toch viel de beslissing die ze daar ter plekke moesten nemen erg zwaar. Ze besloten dat de kopgroep de neutrale zone zou binnentrekken, en dat ze een betoging zou houden voor het parlement.⁴

Wat een vreedzame manifestatie had moeten zijn, die zaterdag 25 november 1944 in de straten van Brussel, draaide echter uit op een bloedbad. De woensdag erna, op 29 november 1944, werd daarom uitgeroepen tot een dag van rouw. Maar toen duidelijk werd dat er geen dodelijke slachtoffers waren gevallen, werd

deze rouwdag omgevormd tot een protestdag. En dat was het moment waarop het idee voor de 'Mars op Brussel', een manifestatie van de gewapende partizanen, begon te rijpen.

De 'Mars op Brussel'

De reconstructie van de gebeurtenissen die onder de 'Mars op Brussel' werden gerekend verliep achteraf heel moeizaam, zo constateerde historicus Gotovitch. De feiten die de betrokkenen naar voren brachten waren zeer verward.

Daags voor de protestdag, op 28 november 1944, werden in Henegouwen enkele vrachtwagens met partizanen die op weg waren naar Brussel, tegengehouden. Was dit transport een onderdeel van een poging tot staatsgreep of was het bedoeld om de wapens van de partizanen in te leveren bij de geallieerden, zoals achteraf als verklaring werd gegeven?⁵

Wat er ook van zij, het staat vast dat er omstreeks 29 november allerlei bewegingen plaatsvonden en dat er een ongewone drukte heerste op het hoofdkwartier van het partizanenleger. Bevelen en tegenbevelen volgden elkaar op, er werden verhitte discussies gevoerd, en er werden zelfs voorbereidingen getroffen om een mogelijke tegenaanval af te slaan. Volgens José Gotovitch waren er zowel in Brussel als elders in het land bepaalde mensen 'die hun werkelijkheidszin waren kwijtgeraakt en die erin geloofden dat er iets stond te gebeuren'.⁶

Polydoor Vercruyssen, de Gentse korpscommandant bij de partizanen, beschreef hoe hij ergens in de maand november – de exacte datum wist hij niet meer – van het nationaal commando het bevel had gekregen om zich samen met al zijn mannen naar Brussel te begeven, en om al het materieel waar ze in Gent over beschikten, mee te brengen.

Louis Van Brussel, ca 1950. (Dacob, Brussel)

Zo vertrokken op die bewuste 29 november, een 400-tal enthousiaste mannen richting hoofdstad. De korpscommandant zelf gingen achterna in een auto die was volgeladen met wapens. Nadat de wapens bij het hoofdkwartier in Brussel waren afgeleverd, kreeg hij opdracht om opnieuw naar Gent te rijden en nog meer beschikbare wapens op te laden. Nadat ook deze tweede lading was afgeleverd, kwam commandant Louis Van Brussel om 21 uur naar hem toe. Hij deelde hem mee dat ze alles weer moesten opladen, en dat de manschappen terug naar huis moesten keren. Vercruyssen was ontsteld door dit bericht. Hij vreesde dat zijn mannen zwaar ontgoocheld zouden zijn. Maar Van Brussel antwoordde dat ze van geluk mochten spreken dat de Mars op Brussel niet was doorgegaan, want dat het anders slecht met hen zou zijn afgelopen.⁷

De Britse premier Winston Churchill sprak in het Britse Lagerhuis over een heuse 'putsch' en kleefde daarmee een etiket op de verwarrende manoeuvres, betogingen en stakingen, die in deze periode in België plaatsvonden. Betekenisvol is ook het feit dat eerste minister Pierlot er op datzelfde moment in slaagde om een wetsontwerp voor bijzondere wetten te laten stemmen in het parlement, met een bijna unanieme meerderheid. De golf van protest waarmee de communisten dit kabinet hadden willen wegvegen, had voorgoed een einde gesteld aan de eenheid binnen de rangen van het verzet, en had de KPB als partij geïsoleerd van haar bondgenoten die ze net had willen verzamelen. Ze hadden gespeeld en ... verloren.

Hoe dan ook was de zogenaamde Mars op Brussel (MoB) geen onderwerp waarover binnen de communistische partij een open debat kon worden gevoerd. Dit moest Isidore (Isi) Zentnersfer (Antwerpen, 28/07/1909), kaderverantwoordelijke bij de partizanen voor Vlaanderen, ervaren. Reeds midden november 1944 hadden enkele leden op de bijeenkomsten van het Nationaal Commando van de partizanen het idee van een Mars op Brussel geopperd. Zentnersfer had hiertegen naar eigen zeggen onmiddellijk stelling ingenomen, 'erop wijzende dat het onder de actuele verhoudingen onzinnig was aan dergelijke mogelijkheid te denken'.⁸ Hij slaagde erin de aanwezigen van zijn standpunt te overtuigen, maar enkele dagen later werd hetzelfde voorstel opnieuw op tafel gegooid. Zentnersfer bleef bij zijn standpunt, maar werd nu verweten dat hij de dingen 'te veel van het politieke gezichtspunt bekeek.'

Op 29 november was Zentnersfer op het hoofdkwartier van de partizanen. Hij zag er hoe de groepen uit het hele land arriveerden en het kwam hem voor alsof 'zekere kameraden werkelijk het hoofd hadden ver-

Lucienne Bouffieux (ook bekend als Deschamps of Deschamp), tijdens een congres van de Union des jeunes filles, jaren 1940. (Dacob, Brussel)

loren'. 's Avonds, toen de roes van wat een Mars op Brussel had moeten worden, voorbij was, vroeg zijn echtgenote Genia Gross hem ongerust wat er aan het gebeuren was bij de partizanen. Hij antwoordde dat zij de volgende ochtend onmiddellijk naar kameraad Lalmand moest gaan om verslag uit te brengen over wat er bij de partizanen had plaatsgevonden. Zij was namelijk tijdens de bezetting een koerierster geweest voor het Secretariaat van de partij.

Enkele maanden later vroeg Isidore Zentnersfer, die toen zonder inkomen zat, aan de nationale kaderverantwoordelijke van de communistische partij, kameraad Des-

champs, pseudoniem van Lucienne Bouffieux, of ze hem aan een 'partijtaak' kon helpen. De partijleiding had de gewezen verzetsmensen namelijk opgedragen om zich aan te melden bij het Belgische leger, maar de meeste partizanen weigerden dat. Tegenover kameraad Dispy had Isi zich beklaagd over het gebrek aan toelichting bij de maatregel, maar uiteindelijk had hij toch zelf een aanvraag ingediend, eerst bij de militaire inlichtingendienst en daarna als hulp-onderluitenant. Het ministerie van Landsverdediging had beide aanvragen echter afgewezen. Kameraad Deschamps bleek wel bereid om hem te helpen, op voorwaarde dat hij een schriftelijke verklaring zou afleggen waarin hij bevestigde 'dat de Mars op Brussel op louter praatjes had berust'. Isi reageerde stomverbaasd: 'Ten eerste zie ik volstrekt niet in, wat mijn aangelegenheid met deze zaak te maken heeft. Ten andere vind ik het vreemd, dat men herhaaldelijk op deze bewuste kwestie terugkomt, daar men er toch alle belang bij heeft ze te doen vergeten'.⁹

Uit een interview van 1987 van José Gotovitch met Genia Gross blijkt hoe Andor Bereï, de nummer één van de partij voor wie zij toen werkte, druk op haar uitoefende om haar man te overhalen de bewuste verklaring toch te ondertekenen.¹⁰ En uit de archieven van de Centrale Politieke Controle Commissie (CCC) van de KPB blijkt dat er op dat ogenblik allang een verdenking van 'defaitisme en ontmoediging' rustte op Isi Zentnersfer.¹¹ Het was namelijk niet de eerste keer dat deze Antwerpse Jood in aanvaring kwam met de partijleiding.

Brief van Bolle (Polleunis) aan Deschamps over het 'defaitisme' van Isi Zentnersfer. (Dacob, Brussel)

PARTI COMMUNISTE DE BELGIQUE - BELGISCHE KOMMUNISTISCHE PARTIJ

Affaire "Issi"

A la C^e resp. C. Deschamps

Ceci est le compte-rendu de la
visite de Issi au R. adj. Catrus.

BRUXELLES, le 30 décembre 1944.
BRUSSEL, den

Détailisme, simplification au sein P.A. Issi propose une réunion
de la fraction P.A et d'un membre du Bureau National.

Disjy a provoqué cela par blessure à son amour propre, et en
telle situation existé au P.A c'est par le manque de contrôle qui
y régnait et le manque de directives et c'est alors qu'Issi propos
d'envoyer à ce sujet une lettre ou une délégation au C.-N.

Cette proposition était soutenue par des faits concrets.
Les C^{es} P.A avant l'entrée de Disjy et en présence de Baligant
exhilarèrent le manque de directives et c'est alors qu'Issi fit cette pro
position à la fraction.

Il est parlé au putch, et Issi déclare qu'il avait défendu la position
P. et à une séance développe son point de vue et les C^{es} appellent
ce putch quelque chose qui repose sur la base. Les P.A trichés
pour cela la direction et c'est alors qu'Issi demande à sa femme
d'en parler à Lallemand.

Issi déclare que Disjy a dit qu'il est en check sur son poste, qu'on
l'a arrêté sur son compte - et que Disjy ne tient pas trop de la
vérité. Je sais, dit Issi que je parle de graves accusations, mais
j'en prends toute la responsabilité.

→ discussions politiques: Issi déclare n'avoir eu avec Willy - Robert
Ternuz - Jean - Alain - Baligant que des conversations de service
Mais Issi réexplique l'histoire de son frère en Angleterre, ou com
comme communiste, et engagé est envoyé au Congo.

L'entrée des P.A à l'A.B:

A la réunion de la fraction Willy - Robert - Ternuz - Hubert - A
refusent catégoriquement ou cherchent des excuses pour ne pas entrer et
seul Baligant est d'accord. Issi prend la parole et déclare
à Disjy: C^{es} Je vous demande des explications sur cette impopu
lisation pour les C^{es}. Disjy demande à Issi si lui il y a
Issi déclare avoir répondu "Oui". Sur quoi Disjy demande à
qu'ils aillent le lendemain chez lui. Le lendemain ils y allèrent
à 5. Là Issi et Willy furent trichés à la Sécurité.

A V I S

Je soussigné, LIEBERMANN Bernard, (Dov) ai appris que fin 1941 lorsque je fus recherché et poursuivi par la Gestapo, certaines personnes se permirent de répandre de faux bruits à mon sujet et notamment que je travaillais pour les Allemands.

Pendant plus de DIX ANS, j'ai travaillé activement dans diverses organisations du pays et je n'ai jamais interrompu mon activité jusqu'à ce jour.

En conséquence j'exige de chacun de bien vouloir adresser toutes accusations contre moi concernant le travail pour l'occupant à la Commission d'Épuration du Comité de Défense des Juifs, 33, rue de la Caserne, Bruxelles ou bien au même Comité d'Anvers.

Je me tiens à l'entière disposition de la dite Commission pour chaque jugement et toute enquête qu'elle voudra bien faire au sujet de ma personne et je me permettrai d'ailleurs de lui demander une déclaration après l'enquête.

Me sachant tout à fait pur, j'espère que toutes les personnes qui ont répandu ce bruit auront également le courage de le soumettre à un examen impartial de la dite Commission, faute de quoi je serai obligé, s'ils le répète, de les poursuivre par la Loi.

M E D E E L I N G

Ik ondergeteekende, LIEBERMANN Bernard (Dov) vernam, dat einde 1941, terwijl ik door de Gestapo opgejaagd en vervolgd werd, zekere personen zich veroorloofd hebben over mij valsche berichten te verspreiden en namelijk, dat ik voor den Duitschen bezetter zou werken.

Ik heb in België meer dan TIEN JAAR in verschillende organisaties medegewerkt en dit werk tot heden, geen oogenblik opgegeven.

Daarom eisch ik, van iedereen elke beschuldiging tegen mij betreffende werk voor den vijand bij de Joodsche zuiveringskommissie (bij het Algemeen Joodschverdedigingskomiteit te Brussel, 33, rue de la Caserne, ofwel bij het zelfde Komiteit te Antwerpen neer te leggen.

Ik houd mij gansch ter beschikking dezer Commissie voor elk oordeel en onderzoek en zal haar tevens, na afsluiting om een varklaring verzoeken.

Daar ik mij volledig rein weet, hoop ik, dat de personen, die bovenvermelde lester over mij verspreid hebben, ook den moed zullen bezitten, deze aan een onpartijdig onderzoek te onderwerpen, zoo niet, zal ik mij verplicht zien bij herhaaling wettelijk tegen hen op te treden.

L I E B E R M A N N Bernard (Dov)

Onenigheid bij het verzet

Het eerste conflict tussen Isi Zentnersfer en de partijleiding vond reeds plaats aan het begin van de oorlog, net nadat de communisten zich in de clandestiniteit hadden moeten terugtrekken. Nadat hij begin juli 1941 was aangesteld als politiek secretaris van de Antwerpse afdeling van de Main d'oeuvre immigrée (MOI), een communistische syndicale organisatie voor buitenlandse arbeiders, liet Isi een onderzoek uitvoeren naar de activiteiten van twee vooraanstaande leden van deze organisatie: Dov (Liebermann) en Dolly (Jacques Gunzig). De ene handelde in wollen truien, de andere in pelzen. Maar ze werden er toen van verdacht ook kleding te produceren voor de Wehrmacht, waardoor de Joodse bevolking de verantwoordelijken van het MOI verweet dat hun organisatie voor de Duitsers werkte (zie ook p. 23). Dat kon niet blijven duren en dus drong de federatie erop aan dat Dov en Dolly uit de partij zouden worden gezet. De uitsluitingsprocedure werd in gang gezet, maar al gauw kwam er reactie van hogerhand. Isidore Springer meldde namens het partijsecretariaat dat Dov en Dolly niet enkel de toelating hadden gekregen om te doen wat ze deden, maar dat het hun bovendien was opgedragen. Later zou inderdaad blijken dat partijsecretaris Edgar Lalmand zelf aan beide heren had gevraagd om met hun handeltje de partijkas te spijsen. Zentnersfer, die veel te laat van die afspraken op de hoogte werd gebracht, bleef sceptisch en keurde deze handelswijze af.¹²

Door de repressie tegen de communisten die volgde na de aanval van Duitsland op de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 besloten de Ant-

Mededeling van Bernard Liebermann (ook bekend als Dov) waarin hij zich verdedigt tegen de valse aantijgingen van bepaalde Joodse kameraden. (Dacob, Brussel)

werpse partijleiders om veiligheidsredenen hun stad te verlaten. Hierop werd Isidore Zentnersfer, als actief lid van de invloedrijke communistische stroming van de 'Joodse straat' of de Jiddische gemeenschap in Antwerpen, in december 1941 aangesteld als politiek secretaris van de KPB-federatie. Rudi Van Doorslaer schreef over die gemeenschap: 'Het was vanuit dat bastion, met zijn organisatorische en ideologische kracht, dat de joodse communisten de bezettingsperiode instapten. Steunend op de politieke ervaring die zij tijdens de jaren dertig opgedaan hadden, vormden zij de enige georganiseerde joodse beweging die tijdens de tragische bezettingsperiode overeind bleef en erin slaagde daadwerkelijk weerstand te bieden.'¹³

Maar ook voor Isi werd het als Antwerpenaar én Jood te gevaarlijk om actief te blijven in zijn eigen stad. Daarom werd hij begin september 1942, door toedoen van Bert Van Hoorick, als verantwoordelijke van het Onafhankelijkheidsfront naar West-Vlaanderen gestuurd. Daar werkte hij samen met onder meer Van Hoorick zelf, met Jechiel Balken (alias Firmin) en met Albert De Coninck. Enkele maanden later ging hij als propagandist naar de federatie Leuven-Mechelen-Willebroek. En vanaf augustus 1943 werd hij organisatiesecretaris in Gent, waar hij samenwerkte met onder meer Jonas Degrijse, Leo Michiels en Polydoor Vercruyssen, én met mijn grootvader Frans Torrekens.¹⁴

Omstreeks maart 1944 liet het partijsecretariaat aan Zentnersfer weten dat zijn houding tegenover een kameraad, die volgens hem betrokken was geweest bij de oude geschiedenis 'Dov-Dolly', als vijandig werd beschouwd. Hij moest begrijpen dat vooringenomenheid of een persoonlijke kwestie het werk van een militant niet mocht beïnvloeden. Daarop stapte Isi over naar de partizanen. Hij werd er adjunct van Albert

Bert Van Hoorick (links op de foto) en Albert De Coninck (rechts op de foto) op de Conferentie van de Vlaamse kaders van de KPb in Brussel, 15 september 1945. (Dacob, Brussel)

De Coninck, de sectorcommandant voor Vlaanderen. Na de bevrijding, in het najaar van 1944, werd hij aangesteld als verantwoordelijke voor Vlaanderen. Het was in die functie dat hij, zoals hoger werd beschreven, in aanvaring kwam met de hoogste instanties van de communistische partij, omdat hij kritiek had geuit op de plannen voor een zogenaamde Mars op Brussel.

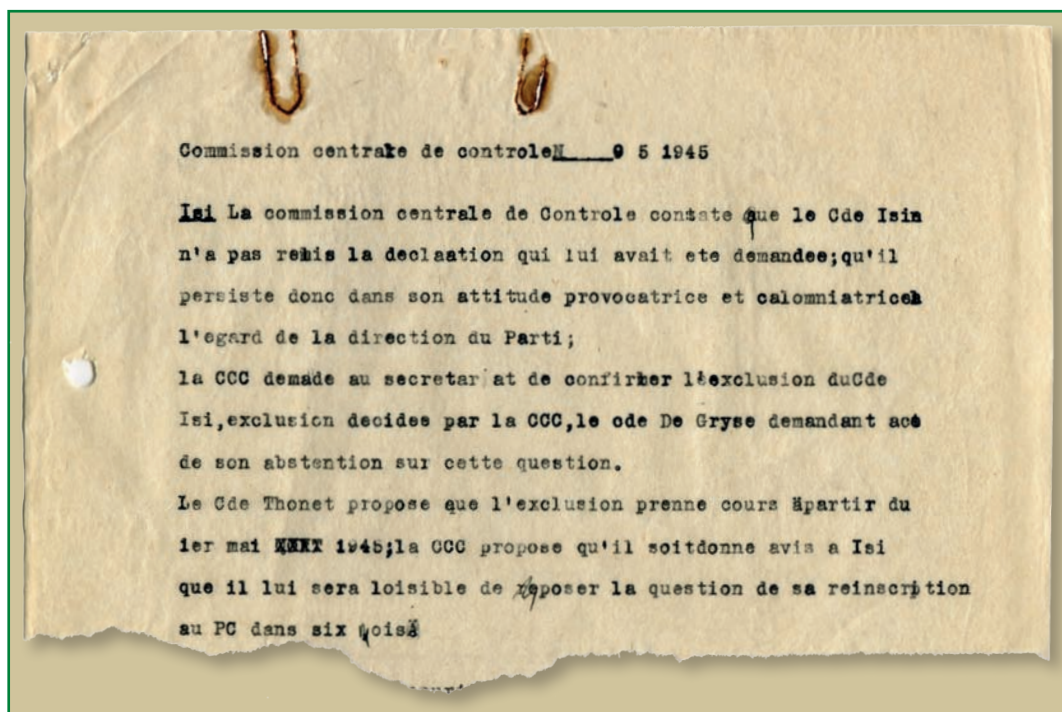
Maar ook over andere zaken, zoals het rekruteren van kaders binnen de partij, uitte Zentnersfer zijn onvrede. Volgens hem had zich daar een kleine kring van vertrouwelingen gevormd, die niet openstond voor kritiek en die wilde met rust gelaten worden. Alleen in zo'n omgeving was het mogelijk voor hen om hun eigen fouten te verbergen, aldus Isi.

Het Secretariaat antwoordde hierop dat hij met dergelijke beschuldigingen enkel zijn eigen passiviteit en kleinzieligheid trachtte te verbergen. Het was onaanvaardbaar dat

een verantwoordelijke kameraad dergelijke insinuaties uitte. Op 9 mei 1945 besloot de Centrale Politieke Controle Commissie (CCC) dan ook om hem uit de rangen van de KPb te weren wegens 'het verspreiden van lasterlijke geruchten jegens het bestuur' en 'benadelend voor de belangen van de Partij'.¹⁵

Zentnersfer was niet het enige kaderlid dat zich kritisch had uitgelaten over de manier waarop de partij toen werd bestuurd. Gedurende de laatste twee jaar van de bezetting, in de periode van arrestaties en deportaties, voerde zijn stadsgenoot Jechiel Balken een uitgebreide correspondentie met de partijleiding over de werking in de illegaliteit.

Jechiel Balken, alias Firmin of Frans Verdonck (Kolomya-Oekraïne, 07/08/1910), nam in december 1941 de leiding van de Antwerpse MOI van Isi Zentnersfer over. Daarna stuurde de partij hem als instructeur naar diverse plaatsen in Vlaanderen, onder

Nota van de Centrale Politieke Controle Commissie van de KPB over de uitsluiting van Isi Zentnersfer, met onthouding van Degrijse (hier geschreven als De Gryse). (Dacob, Brussel)

meer naar Gent waar hij politiek secretaris werd. In juli 1943 liet hij zich in een brief zeer kritisch uit over het werk dat Albert De Coninck (alias Soenen) bij de West-Vlaamse partizanen leverde. Maar de echte polemiek met de partijleiding begon in oktober 1943 en duurde tot halverwege 1944.

In zijn brieven uitte hij niet alleen klachten over de kwaliteit en de begeleiding van de kaders, maar beschreef hij ook breedvoerig welke politieke lijn de partij volgens hem moest volgen. Zo gaf hij het verzet de raad om de landing van de geallieerden niet af te wachten, zoals in het voornaamste blad van de communisten, *De Rode Vaan*, was gesuggereerd. Firmin beschouwde de eenheid van alle arbeiders en patriotten in de strijd tegen de bezetter, dus ook het eenheidsfront met de socialisten, als een prioriteit. Volgens hem moesten de communisten hiervoor geen nieuwe structuren oprichten en was het mo-

gelijk om socialisten te overhalen om zich aan te sluiten bij het Onafhankelijkheidsfront of bij de Syndicale Strijdkomitees (SSK), die door de communisten in de bedrijven waren opgericht. Op al deze omvangrijke suggesties en kritieken, die koeriers behoedzaam naar het Secretariaat overbrachten, antwoordde partijleider Edgar Lalmand uitgebreid en plichtsgetrouw. Maar na de zoveelste brief verzuchtte hij tegen Andor Bereï: 'Weerzinwekkend! Het is schandelijk dat ik uren en uren moet verspillen aan zo'n oninteressant personage ...'¹⁶

Mijn grootvader en zijn schoonbroer

Een paar dagen na het definitieve einde van de Tweede Wereldoorlog verzamelde zich een menigte voor het Gentse Sint-Pietersstation. De trein die uit Brussel kwam, werd ieder ogenblik verwacht. 'Ferdinand Minnaert

Ferdinand Minnaert achter zijn bureau in het partijlokaal Het Wapen van Zeeland in Gent, [1945].
(Dacob, Brussel)

keert terug uit de kampen', zeiden de mensen tegen elkaar. Na een verblijf van enkele maanden in Breendonk en daarna ongeveer drie jaar in het concentratiekamp van Mauthausen was deze Gentse communistische leider door de Amerikanen uit de hel bevrijd en kon hij levend naar zijn geboortestad terugkeren. Voor de oorlog was Minnaert gemeenteraadslid en gecoöpteerd senator voor de Gentse KPB, en gezien zijn populariteit lag het voor de hand dat hij terug voorzitter van de Gentse federatie zou worden. Maar deze 58-jarige man wenste niet alleen zijn politieke loopbaan een nieuw elan te geven. Ferdinand, die sedert 1935 weduwnaar was, besloot om opnieuw in het huwelijk te treden. En wel met Rachel, een vrouw die hij kende uit de partij. Deze Rachel Torrekens was de oudere zus van mijn grootvader. Op 3 oktober 1945, vijf maanden na zijn terugkeer, werd hun huwelijk geslo-

ten. Met zijn kersverse schoonbroer voerde Frans Torrekens (Gent, 13/04/1904-Gent, 10/02/1963) regelmatig heftige discussies over de politieke toestand en over de werking van de partij. De opvattingen van Isi en van Firmin zullen daarbij ongetwijfeld aan bod zijn gekomen. Zelf had Frans zich voor de oorlog verdienstelijk gemaakt bij de hulpverlening aan de Spaanse republiek, wat hem de titel *Bienhechor de la España Republicana* of 'weldoener van de Spaanse republiek' had opgeleverd.¹⁷ Ook tijdens de oorlog was hij actief in het communistisch verzet, voornamelijk door mee te werken aan de sluiipers. Dat blijkt uit de verklaringen van Zentnersfer en uit de getuigenissen van mijn grootmoeder en mijn vader. In de partijleiding was er iemand (wellicht kaderverantwoordelijke Polleunis) die vond dat mijn grootvader van verdienste was, want onmiddellijk na de be-

vrijding werd aan Jonas Degrijse (Oostnieuwkerke, 09/12/1905), politiek secretaris van de Gentse KPB-federatie, voorgesteld om hem als organisatiesecretaris aan te stellen. Het bitse antwoord van Degrijse was echter: 'Beschikt niet over de nodige capaciteiten' en 'hij zou het ook weigeren om financiële redens'.¹⁸ Een paar jaar later zou hij mijn grootvader anders bekijken.

Frans was boekhouder bij de vlasspinnerij La Liève aan de Gentse Wiedauwkaai. Daarnaast was hij schatbewaarder van de Gentse KPB-federatie. Deze functie oefende hij uit tot hij zijn ontslag gaf in april 1945, omwille van de 'slechte financiële politiek te Gent gevoerd door de bestendigen, en ook omwille van persoonlijke wrijvingen en meningsverschillen met de federale organisatiesecretaris'.¹⁹ Wel bleef hij bestuurder van de coöperatie die was opgericht rond Het Wapen van Zeeland, het partijlokaal aan de Korenmarkt in Gent.

Om zo'n partijlokaal in stand te houden en een lokaal dagblad uit te geven, had de federatie veel geld nodig. Dat ontbrak jammer genoeg in de kas van de communistische partij. Daarom was ze niet ongevoelig voor giften die 'weldoeners' na de oorlog aan de partij wilden schenken. Zo was er een Gentse likeurstoker over wie *De Volkswil*, het blad van de Gentse KPB-federatie, kort na de bevrijding nog schreef dat hij gecollaboreerd had met de Duitsers. Maar het volgende nummer sprak dit tegen en nam 'het oude handelshuis' in verdediging als een slachtoffer van de politiek van de 'trusts', die tot alles bereid waren om hun kleinere concurrenten uit te schakelen.²⁰ De likeurstoker zou voorgesteld hebben om de partij financieel te steunen, en Jonas Degrijse, als federaal politiek secretaris, zou dit voorstel overgemaakt hebben aan partijleider Edgar Lalmand. Die zou het aanbod resoluut hebben afgewezen. Toch zou volgens de notities van de nationale kaderverantwoor-

delijke 100.000 frank zijn overhandigd aan mijn grootvader, als schatbewaarder van de federatie. Maar er was meer, want achteraf werd beweerd dat Lalmand zelfs 5 miljoen frank van de likeurstoker in de wacht zou hebben gesleept. En sommigen suggereerden dat Lalmand de Gentse ondernemer de hand boven het hoofd hield.

Jonas Degrijse, die op dat moment samen met Joseph Thonet, Julien Lahaut en Ferdinand Minnaert zetelde in de CCC, had in april 1945 moeten meebeslissen over het politieke lot van Isi Zentnersfer, en dat was hem zwaar gevallen. In plaats van mee te stemmen met zijn collega's voor de uitsluiting, zoals van hem verwacht werd, had Degrijse zich onthouden. Dat Degrijse Zentnersfer goed kende uit de tijd van het verzet aanvaardde het Secretariaat niet als verontschuldiging. Uit zijn opstelling concludeerde het dat hij 'de belangen van de partij ondergeschikt maakte aan zijn gehechtheid aan de groep van lasteraars'.²¹

Degrijse, die zich in de partij geïsoleerd begon te voelen en die geen vertrouwen meer had in de leiding, ondernam een laatste poging om het tij te keren. Het werd een wanhoopspoging. In zijn eentje, zonder iemand in te lichten, trok hij naar Parijs om aan de verantwoordelijken van de Franse KP uit te leggen wat er allemaal misliep bij hun Belgische zusterpartij. Het zal geen verwondering wekken dat dit eenmansinitiatief niet het gewenste resultaat opleverde en dat er in Parijs slechts met verbazing op werd gereageerd.

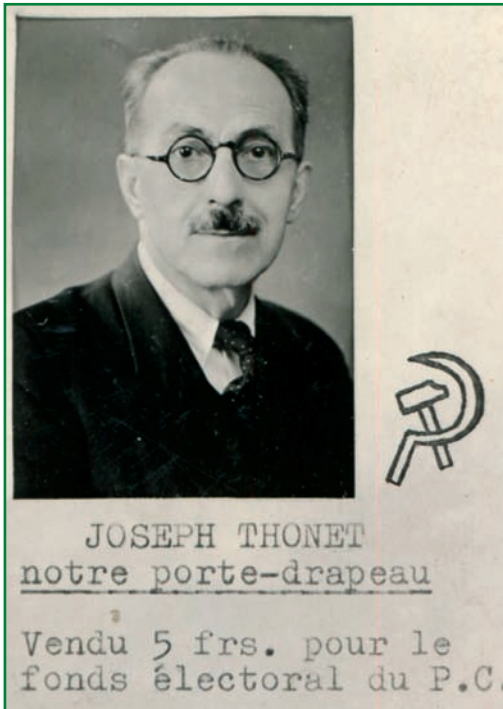
Het rapport van Lahaut

De partijleiding in België was niet bij de pakken blijven zitten. Een speciale onderzoekscommissie werd aan het werk gezet om 'het fractiewerk dat in Vlaanderen ontdekt werd' helemaal bloot te leggen. Deze commissie

Rapport présenté par le Camarade Lahaut au C.C. le 26-12-1945.
=====

Je présente ce rapport au nom de la commission spéciale d'enquête qui a été désignée par le Secrétariat et confirmée par le Bureau Politique en vue d'enquêter au sujet du travail fractionnel qui a été découvert en Flandres. Degryse, membre de la commission Centrale de Contrôle étant un des éléments mis en cause, il était en effet indispensable de désigner une commission spéciale pour investiguer dans cette grave affaire. La Commission est composée de Thonnet et Minnaert, membres de la Commission Centrale de Contrôle et de Lahaut, président du Parti. Le rapport que je présente reflète l'opinion commune des membres de la commission.

Camarades, après avoir écrasé les trotskystes et le groupe sectaire de DeBoeck, notre Parti depuis des années n'a pas connu de travail fractionnel dans ses rangs. De l'enquête que nous avons menée il ressort que pendant ces derniers mois un petit groupe s'est formé composé principalement d'éléments flamands et qu'il développe un travail fractionnel, ~~est~~ désorganisateur et calomnieux au sein du Parti. C'est un fait grave et même si le groupe est minuscule nous y devons attacher une grande attention. Nous ne devons pas oublier ce qu'a dit le camarade Staline en liaison avec le travail contre-révolutionnaire des trotskystes: "pour faire du tort

Joseph Thonet, 1946. (Dacob, Brussel)

Julien Lahaut, 1948. (Dacob, Brussel)

had dezelfde samenstelling als de CCC minus Degrijse. Op 26 december 1945 bood voorzitter Lahaut zijn eindverslag aan het Centraal Comité aan. Het bevatte vier punten. Het eerste ging over Isi Zentnersfer. Die probeerde na zijn uitsluiting, samen met Firmin en met behulp van Degrijse, hun persoonlijke vrienden en contacten te groeperen door er de nadruk op te leggen dat Isi een onschuldig slachtoffer was van de arbitraire politiek van de partijleiding. Ook de echtgenotes van Isi (Genia Gross) en van Firmin (Marie Sanglet) oefenden invloed uit op hun collega's binnen de partijorganen waar ze werkten. Daarnaast liet Isi zijn invloed gelden in het Joodse milieu van Antwerpen en Brussel. Volgens het tweede punt was Degrijse alle vertrouwen

Eerste pagina van het eindverslag van Julien Lahaut over 'het fractiewerk in Vlaanderen', 1945. (Dacob, Brussel)

in de partijleiding kwijt en beschouwde hij Lalmand, Dispy en Marteaux als provocateurs die in dienst stonden van het westerse blok, omgekocht met vele miljoenen. De leden van de fractie rond Degrijse, die in het verslag op één lijn werd gezet met de trotskistische afscheuring uit de vooroorlogse periode, waren perfide vijanden die de partij trachtten te ondermijnen. Het derde punt vervolgde dat de elementen van deze fractie op een ongezonde wijze kritiek uitoefenden, door te schelden en tegen te spreken, zonder ooit een constructief voorstel te doen. Het was een groep zonder principes, die neofascistische stellingen verkondigde en die in de kaart speelde van de vijanden van de partij. Zo beweerden ze bijvoorbeeld in navolging van de Staatsveiligheid dat de partijleiding een roekeloze politiek had gevoerd en een putsch had willen plegen. Ook verweet de fractie aan de partij dat zij was meegegaan in

de strijd tegen Leopold III, en dat dit Vlaanderen tegen Wallonië opzette en de massa's afleidde van andere kwesties. Maar, zo reageerde de commissie, de strijd tegen Leopold III was ook een strijd tegen incivieken en neofascisten. De fractie had kritiek geuit op de politiek van de minister van Ravitaillering (toen Lalmand), maar die was niet toevallig ook het mikpunt van reactionaire aanvallen. Ten slotte keerde de commissie zich tegen het verwijt dat de partij een gebrek aan democratie zou kennen en dat elke discussie monddood werd gemaakt. Dit was, volgens hen, net het meesterstuk van de reactionaire propaganda die de communisten voorstelde als vijanden van de democratie.

De commissie stelde de fractie dus voor als een grootschalige poging van de 'Reactie' om verdeeldheid te zaaien aan de vooravond van de verkiezingen. Stalin had de fracties 'gevaarlijke instrumenten van de vijand' genoemd. Het deed er niet toe of de betrokkenen zich helemaal bewust waren van de rol die ze daarbij speelden. Ze waren de vijanden van de partij geworden. Jonas Degrijse, Firmin (Jechiel Balken), Marie Sanglet, Madeleine Zentnersfer (Genia Gross) en nog enkele anderen moesten worden uitgesloten. Diegenen die nog niet aan bod waren gekomen en die toch tot deze fractie behoorden, zouden binnenkort worden gehoord. De partijleden kregen het verbod om nog contact te hebben met de uitgesloten personen.²²

Ten tijde van de clandestiniteit had Bert Van Hoorick samengewerkt met de personen waarvan zijn partij nu de uitsluiting vroeg. Hij had hen toen als zijn beste vrienden beschouwd, zo verklaarde hij voor het Centraal Comité. Maar nu moest hij erkennen dat het noodzakelijk was om deze elementen aan te klagen als vijanden van de partij. Bij gebrek aan een Vlaamse partij voelden ze zich miskend, zo meende Van Hoorick, en dat vormde

de voedingsbodem voor hun fractiewerk.²³ 37 jaar later blikte hij in zijn memoires terug op deze episode en vatte hij zijn eigen houding raak samen: 'Zonder het te beseffen ben ik stalinist.'²⁴

Degrijse die de autoriteit van het Centraal Comité niet wilde erkennen, weigerde zich te verdedigen. Hij vroeg om gehoord te worden door een congres, maar deze eis werd afgewezen. Omdat de twee Gentse afgevaardigden hierdoor de argumenten van Degrijse niet hadden kunnen horen, onthielden ze zich bij de stemming over de uitsluiting. Dit wekte de toorn op van Edgar Lalmand, waarop de twee moesten beloven dat ze de beslissing zonder commentaar aan hun federatie zouden overbrengen.

En dan mijn grootvader

Na de uitsluitingen van december 1945 begon de Gentse federatie met grote ijver de invloed van de fractie in te dammen. Ook mijn grootvader Frans Torrekens, die tijdens de oorlog in contact had gestaan met Isi, Firmin en Degrijse, kreeg in april 1946 een ernstige blaam omdat hij was opgemerkt in het gezelschap van Jonas Degrijse. Degrijse was ook bestuurder van de coöperatie die de partijlokalen van Gent en Deinze uitbaatte. Omdat hij na zijn uitsluiting uit de partij niet langer in deze functie kon aanblijven, had Minnaert voorgesteld om hem te vervangen. De kandidaat die Minnaert naar voren schoof, was echter niet aanvaardbaar voor de andere bestuurders, onder wie mijn grootvader, en werd weggestemd. Een ander twistpunt was de boekhouding van de coöperatie. Omdat de uitbating van de partijlokalen verlieslatend was, eiste de partij-

Brief over de uitsluiting van Frans Torrekens uit de partij, 25 mei 1946. (Dacob, Brussel)

VLAAMSCHE KOMMUNISTISCHE PARTIJ

FEDERATIE GENT

Secretariaat : Café «De Wapens van Zeeland» - Koornmarkt, 20

Telefoon 507.99

REFERENTIES: UWE
ONZE D.G./I.P.
BIJLAGEN: //

Gent, den 25 Mei, 1946.

Kameraad Leemans
Nat. Kader adj.
Stalingradlaan, 18-20
BRUSSEL.

Waarde Kameraad,

Hier het verslag over de uitsluiting van Torrekens Frans.

Na 2 maal naar de C.C.K. geroepen te zijn, om zich te verreevaardigen ten opzichte van zijn verdachtmakingen tegenover leidende kameraden en zich niet vervaardigd te hebben daar te komen (hij moest komen samen met Hellebaut Georges en Leonard Vande Velde) heeft de C.C. besloten ze alle drie uit de P. te sluiten.

Op Donderdag 23/5/46 was hij samen met Hellebaut per recommandé uitgenoodigd op de vergadering van de 10e wijk aanwezig te zijn.

Een 35 tal kameraden waren aanwezig.

Kd. Minnaert was verslaggever. Hij was de persoon die zegde dat Kd. Minnaert niet dierf komen, nochtans hadden zij beiden beloofd aanwezig te zijn.

Nu dat kd. Minnaert er op gewezen had op de verderflijke actie van die kerels en den weinigen moed die zij aan den dag leggen om zich te verantwoorden, heeft de vergadering met eenparigheid, op 2 onthoudingen na, Torrekens Frans uit de P. gesloten.

Kd; Marie Pringels onthield zich omdat zij altijd zoo goed gewerkt hadden (oud partijlid - gevoelskwestie)

Kd. Verselder Maurice, omdat hij hen niet had gehoord. De kd. twijfelt omdat hij in verbinding staat met Hellebaut Georges langs den weg van zijn broeder Léon, beiden V.J. (nieuw partijlid)

Kameraadschappelijk.

De fed. Kaderverantw.

De Ghouy Marcel.

leiding inzage in de boeken, wat mijn grootvader weigerde.

De nationale partijleiding begon te zoeken naar een manier om 'de slechte elementen uit de coöperatieve te verwijderen'. En ze meende dit middel gevonden te hebben. Twee bestuurders, onder wie mijn grootvader, bezaten een eigen huis. Omdat hun coöperatie zware schulden had, liepen zij het gevaar hun bezit te verliezen in geval van een faillissement. Met dit argument probeerde de leiding hen aan te zetten om af te treden.

Maar daar bleef het niet bij. Een maand later werd Frans geconvoceerd om voor de CCC te verschijnen. De beschuldiging luidde dat hij contacten onderhield met Degrijse en dat hij zou hebben meegewerkt aan het verspreiden van laster tegen de partijleiders. De CCC oordeelde dat de beschuldigingen van die aard waren dat een uitsluiting er hoogdringend op moest volgen. Het Secretariaat ging akkoord met deze en nog andere uitsluitingen, onder meer van Polydoor Vercruyssen. Het was ervan overtuigd dat de toestand in Gent zorgwekkend was. 'Wij hebben het grote voordeel dat we kameraad Minnaert bij ons hebben, want hij is volledig op de hoogte van de situatie', schreef de kaderverantwoordelijke.²⁵

Frans Torrekens werd nadien nog uitgenodigd om op 23 mei 1946 naar een vergadering van zijn wijkafdeling te komen. Frans zelf bleef afwezig, maar een 35-tal kameraden waren er wel. Volgens het verslag van deze bijeenkomst had Frans vooraf voorspeld dat zijn schoonbroer niet zou durven komen. Maar hij had het mis. Ferdinand Minnaert was er wel degelijk. Het verdict van de vergadering luidde: 'Nu dat kd. Minnaert er op gewezen had, op de verderfelijke actie van die kerels en den weinigen moed die zij aan den dag leggen om zich te verantwoorden, heeft de vergadering met eenparigheid, op 2 onthoudingen na, Torrekens Frans uit de P. [partij, red.] gesloten.'²⁶

Ten slotte

Dat de uitsluitingen voor ontredding zorgden bij de betrokkenen blijkt uit de volgende feiten. In de loop van 1946 biechtte een kameraad aan de nationale kaderdienst op dat hij een ontmoeting had gehad met Jonas Degrijse: 'Het was onmogelijk elkaar te vermijden, gezien hij zich rechtover mij bevond in de trein. Ik moet hierbij vermelden, dat de trein bomvol was en er geen middel was een andere plaats in te nemen.' Na een exposé van de overspannen beschuldigingen die Degrijse op dat ogenblik tot uitdrukking bracht, eindigde zijn gesprekspartner met de vaststelling dat Degrijse nog niet tot inkeer was gekomen en dat hij zijn werk in dienst van de 'Reactie' voortzette.²⁷

Uit een bericht uit oktober 1956 blijkt dat ook Isi Zentnersfer zeer zwaar heeft geleden onder zijn ontslag, en dit gedurende lange tijd. Hij wilde er niet over spreken, want het deed te veel pijn. Toch stond hij op dat moment nog positief tegenover de te verwachten evoluties binnen de KPB.²⁸

In de tweede helft van de jaren 1980 wilde Rudi Van Doorslaer een interview afnemen van Jechiel Balken die zich samen met zijn vrouw in de Pyreneeën had teruggetrokken. Ondanks herhaaldelijk aandringen was hij niet bereid de historicus te ontvangen. Misschien was hij bang voor de 'Russen' en wou hij niets meer te maken hebben met dat deel van zijn verleden (zie ook de tekst van Rudi Van Doorslaer in dit nummer).

En hoe verwerkte mijn grootvader zijn uitsluiting? Als kleinkinderen hebben we nooit geweten dat hij uit de partij was gezet, over deze kwestie werd blijkbaar niet gesproken. We weten dus ook niet hoe hij dit ervaren heeft. Hij is wel altijd kritisch gebleven. Dat stelde ik vast toen ik tussen de overblijfselen van zijn bibliotheek de Stalinbiografie van

Trotsky vond. Maar ondanks alles bleef hij ook in zekere mate trouw aan het communistische gedachtegoed. Het lidmaatschap van de filatelistenkring van de Vereniging België-USSR, dat door zijn echtgenote in stand werd gehouden tot de ineenstorting van het Sovjetimperium in 1991, is voor mij een veelbetekenend detail, hoe onbeduidend het ook mag lijken.

Met bijzondere dank aan Theun Vonckx van Dacob Archief en bibliotheek voor de studie van het communisme, voor zijn hulp bij de beeldredactie.

- 1 Louis VAN BRUSSEL, *Partizanen in Vlaanderen*. Leuven: Stichting Frans Masereel, 1971, pp. 212-215.
- 2 José GOTOVITCH, *Du rouge au tricolore*, Brussel: Labor, 1992, p. 415.
- 3 José GOTOVITCH, *Du rouge au [...]*, pp. 427-430.
- 4 José GOTOVITCH, *Du rouge au [...]*, pp. 433-434.
- 5 *De Volkswil*, 17/12/1944.
- 6 José GOTOVITCH, *Du rouge au [...]*, p. 437. Dit citaat is een vertaling uit het Frans.
- 7 CegeSoma, KP-dossiers in verband met de functionering van de partij voor en na de bevrijding, verzameld door Jechiel Balken (alias Frans Verdonck)-Marie Sanglet, 1943-1985, Dossier Jechiel Balken-Marie Sanglet.
- 8 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 6342, Dossier Isidore Zentnersfer, Verklaring van Isidore Zentnersfer aan de Centrale Controle Commissie, 11/03/1945, p. 5.
- 9 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 6342. Dossier Isidore Zentnersfer, Brief van Zentnersfer aan Deschamps, 05/02/1945.
- 10 Interview met Genia Gross door José Gotovitch, 06/01/987, SOMA BA-00532-0001.
- 11 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 6342. Dossier Isidore Zentnersfer, Nota van 'Bolle' (Polleunis) aan Deschamps, 20/12/1944.
- 12 José GOTOVITCH, *Du rouge au [...]*, pp. 307-308; CegeSoma, KP-dossiers in verband met de functionering van de partij voor en na de bevrijding, verzameld door Jechiel Balken (alias Frans Verdonck)-Marie Sanglet, 1943-1985, Nota over 'affaire Issi' van Polleunis aan Deschamps, 25/12/1944; Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 6342, Dossier Isidore Zentnersfer, Brief van Zentnersfer aan de CCC, 11/03/1945.
- 13 Rudi VAN DOORSLAER, *Kinderen van het getto*, Antwerpen: Hadewijch, 1995, p. 229.
- 14 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 6342, Dossier Isidore Zentnersfer; H. GOOSSENS, *Met pen en stencilmachine*, s.d.
- 15 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 6342, Dossier Isidore Zentnersfer, Rapport présenté au bureau politique (extrait), Brief van het Centraal Toezichtsc comité, 23/05/1945.
- 16 José GOTOVITCH, *Du rouge au [...]*, pp. 320-321; CegeSoma, KP-dossiers in verband met de functionering van de partij voor en na de bevrijding, verzameld door Jechiel Balken (alias Frans Verdonck)-Marie Sanglet, 1943-1985, Dossier Balken-Sanglet, Brief Balken aan Van Ussel, 25/07/1943, Brief Lalmand aan Bereï, 19/03/1944.
- 17 Eric TORREKENS, Bienhechor de la España Republicana. In: *Brood en Rozen*, (2014)2, pp. 50-59.
- 18 Dacob, Brief van Jonas Degrijse, 18/12/1944, Nationaal Secretariaat (NS) betreffende de Federatie Gent, nr. 1.18.
- 19 Dacob, Nationaal Secretariaat (NS) betreffende de Federatie Gent, nr. 1.18.
- 20 *De Volkswil*, oktober 1944, nrs. 12-14.
- 21 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 5288, Dossier Jonas Degrijse, Nota aan de onderzoekscommissie, 01/12/1945.
- 22 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 5288, Dossier Jonas Degrijse, Verslag Lahaut aan het CCC, 26/12/1945.
- 23 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 5288, Dossier Jonas Degrijse.
- 24 Bert VAN HOORICK, *In tegenstroom*. Gent: Masereelfonds, 1983, pp. 207-208.
- 25 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 5288, Dossier Jonas Degrijse.
- 26 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 5940, Dossier Frans Torrekens, Brief De Ghoy aan Leemans, 25/05/1946.
- 27 Dacob, Briefwisseling Schamp-Geers vs. Degrijse, 09/05/1946.
- 28 Dacob, Politieke Controlecommissie, nr. 6342, Dossier Isidore Zentnersfer, Mededeling van Yospa, 18/10/1956.